

*Подмазко О.М., ст. викладач, кафедра економічних теорій,
Одеський інститут фінансів УДУФМТ*

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА

Розглядаються: основні підходи до визначення категорії «тіньова економіка» як іноземних, так і вітчизняних вчених і на основі їх дається комплексне визначення цієї категорії; основні підходи до структури тіньової економіки та виділяються загальні елементи характерні для всіх класифікацій; виділяються основні групи класифікацій явищ тіньової економіки.

Ключові слова: *тіньова економіка, тіньовий сектор економіки, структура тіньової економіки, явища прояви тіньової економіки.*

Рассматриваются: основные подходы к определению категории «теневая экономика» как иностранных, так и отечественных ученых и на основе их дается комплексное определение данной категории; основные подходы к структуре теневой экономики и выделяются общие элементы, характерные для всех классификаций; выделяются основные группы классификаций явлений теневой экономики.

Ключевые слова: *теневая экономика, теневой сектор экономики, структура теневой экономики, явления проявления теневой экономики.*

In the article: the main approaches to the definition of the category of "shadow economy", both foreign and domestic scientists and based on their given complete definition of this category, the main approaches to the structure of the shadow economy, and there are some common elements common to all classifications, highlights the main classifications of events the shadow economy.

Key words: *shadow economy, shadow economy, the structure of the shadow economy, the phenomenon of manifestation of the shadow economy.*

Постановка проблеми. Тіньова економіка є складним багатограним явищем соціально-економічного життя суспільства. Вона характерна для будь-яких соціально-економічних систем. Однак, аж до теперішнього часу, в економічній науці не існує єдиного загальноприйнятого визначення категорії «тіньова економіка». Без єдиного визначення даної категорії неможливо точно визначити масштаби які вона займає в економіці та її структуру. А це, в свою чергу, ускладнює розробку заходів щодо боротьби з нею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем сутності тіньової економіки займалися як іноземні, так і вітчизняні вчені. Серед іноземних вчених слід відмітити В. Ісправнікова [6], В. Радаєва [14], Ф. Сміта [24], В. Танзі [25], Д. Томаса [26], Е. Фейга [20] та ін. Серед вітчизняних вчених дослідженню даної проблеми присвячені праці З. Варналія [3], І. Мазур [11], В. Попович [13], О. Турчинова [16], К. Швабій [17] та ін. Їм належать розробки таких важливих аспектів з цієї проблеми, як: визначення цієї категорії, визначення причин виникнення та поширення тіньової економіки, форм прояву та закономірностей її розвитку, структуризація її елементів та ін.

Мета статті. Розглянути різні підходи до визначення категорії «тіньова економіка» і на їх основі дати комплексне визначення даної категорії, а також визначити складові частини тіньової економіки.

Вклад основного матеріалу. Тіньова економіка привертає все більшу увагу вітчизняних дослідників як в розрізі теоретичних, так і практичних досліджень. Мова вже йде не про неврахування частини валового внутрішнього продукту, а про явище, яке значною мірою визначає сучасну українську економіку.

Подальше неврахування тіньової економіки може призвести до втрати державою контролю як над економікою в цілому, так і над процесами її розвитку, що може спричинити економічну, соціальну і політичну кризи.

При аналізі тіньової економіки більшість дослідників, перш за все, стикаються з труднощами її визначення.

В зарубіжній і вітчизняній економічній літературі немає не тільки єдиного терміну, який позначає дану категорію, але і однозначного розуміння даного явища. Відсутність комплексного універсального визначення даного явища призвело до виникнення безлічі термінів, які визначають даний предмет дослідження і відповідно їм безліч різних концепцій, що аналізують його: правових, економічних, соціологічних, статистичних та ін.

Термінів використовуваних при позначенні частини економіки, яка не обліковується в офіційній статистиці, безліч: «тіньова», «неофіційна», «незаконна», «нелегальна», «прихована», «паралельна», «підземна», «фіктивна» і т.п. Існує така класифікація даних термінів [6]:

- англломовні економісти зазвичай використовують – «неофіційна», «підпільна», «прихована» економіка;
- французькі економісти – «підземна», «неформальна» економіка;
- німецькі, російськомовні економісти – «тіньова» економіка.

Згідно з поширеною у вітчизняній економічній літературі практикою для позначення цього явища ми будимо використовувати термін «тіньова економіка» і розглядати дане явище як економічну категорію.

Згідно М. Флемінгу, Д. Роману, Д. Фаррелу всі визначення категорії «тіньова економіка» можна згрупувати, використовуючи два підходи: визначальний і поведінковий підходи [21].

1. Визначальний (операційний) підхід – розглядає тіньову економіку як незафіксовані економічні дії.

До даного підходу належить одне із самих відомих визначень тіньової економіки, яке надав Е. Фейг. Він визначив тіньову економіку як економічні дії і дохід, отриманий від них, які обходять або ухиляються від урядового регулювання, оподаткування, або спостереження [20].

Також даному підходу відповідає визначення тіньової економіки В.Танзі, згідно з яким до тіньової економіки відносять виробництво (або дохід), не врахований в офіційній статистиці. Це відноситься до "... доходів не повідомлених, і не виявлених, податковими органами" [25, с. 344] Таким чином, ухилення від податків вказує на те, що податкові органи виявляють менше доходів, ніж є насправді. Отже «... мається на увазі, що країна багатша, ніж офіційно показує статистика» [25, с. 344].

Д. Томас погоджується з цим підходом і включає в тіньову економіку «... ті дії, які ... не враховані при розрахунку національного доходу» [26, с. 387].

Ф. Сміт визначає тіньову економіку як виробництво на ринку товарів і послуг, законне чи незаконне, яке не виявляється в офіційних оцінках валового внутрішнього продукту [24].

Т. Корягіна відносить до тіньової економіки будь-яку діяльність з виробництва товарів або надання послуг, яка не фіксується офіційною статистикою [7].

М. Миколаєва та А. Шевяков найбільш повним вважають визначення тіньової економіки, при якому в неї включена вся економічна діяльність, яка не враховується офіційною статистикою і не відбивається в ВВП [12].

Н. Расков відносить до тіньової економіки не спостережну економічну діяльність, не враховану внаслідок недоліків при зборі статистичної інформації [18].

О. Турчинов сформулював наступне поняття тіньової економіки: «тіньова економіка – це економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також – діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства» [16, с. 32].

Для даного підходу характерні наступні недоліки:

- значне ухилення від податків не має ніякого відношення до тіньової економіки, наприклад, можна просто помилитися у податковій декларації через занадто ускладнену податкову систему;

- не враховуються підприємства, які ухилилися від сплати податків, але не порушили законодавство;

- доходи, одержані від кримінальної діяльності (наприклад, торгівля наркотиками), включаються тільки після їх вкладання в легальний або тіньовий сектор економіки;

- на результат впливає недосконалість бази для статистичних розрахунків.

2. Поведінковий підхід інтерпретує тіньову економіку як реакцію в поведінці економічних агентів на встановлені з боку держави обмеження.

Згідно Е. Фейгу це економічні дії включають свідомі зусилля уникнути офіційного виявлення [20].

Н. Лойзе характеризує її як нерегульовану установу суспільства, в законному та соціальному навколишньому середовищі, в якій подібні дії регулюються [22].

Для даного підходу характерні наступні недоліки:

- ряд дій господарюючих суб'єктів і домогосподарств, що функціонують у тіньовій економіці, не можуть інтерпретуватися як реакція на обмеження з боку держави;

- сильно схильний до суб'єктивістських суджень;

- значно впливає політична система.

Існують і інші визначення категорії «тіньова економіка», які можуть бути розділені згідно з даною класифікацією.

Об'єднавши обидва підходи, ми можемо дати комплексне визначення категорії «тіньова економіка»: тіньова економіка – це частина економіки, яка включає не враховувані в статистиці економічні дії від виробництва легальних товарів і послуг, від грошово-кредитних чи інших угод, викликаних реакцією господарюючих суб'єктів і домогосподарств на обмеження, встановлені з боку держави, які підлягали б оподаткуванню, якщо б були виявлені державними податковими органами.

Для подальшого вивчення даного явища необхідно вичленення і розмежування її складових частин.

Безліч авторів виділяє різні складові частини тіньової економіки. Так, Б.Блейдс [1] ділить тіньову економіку на:

- виробництво повністю легальної продукції, яке ховається від влади у зв'язку з небажанням платити податки;

- виробництво заборонених товарів і надання заборонених послуг;

- приховані доходи в натуральній формі.

Т. Корягіна [7] до тіньової економіки відносить:

- легальну економічну діяльність, яка не обліковується офіційною статистикою через дрібного і найдрібнішого обороту;

- легальну економічну діяльність, в рамках якої відбувається порушення господарського чи кримінального законодавства;

- нелегальну діяльність.

С. Глінкіна [4] додає до вищенаведеної класифікації тіньової економіки четвертий сегмент – фіктивну економіку, тобто економіку приписок, спекулятивних угод, хабарництва і всякого роду шахрайства.

В. Радаєв [14] пропонує наступну класифікацію неформальної економіки за ступенем легальності господарських операцій:

легальна (неофіційна) економіка – економічна діяльність, що не порушує ні діючих законодавчих норм, ні прав інших господарських агентів, яка при цьому не фіксується в звітності і контрактах (натуральне виробництво домашніх господарств);

позаправова економіка – економічна діяльність, яка порушує права інших господарських агентів, але не регламентована чинним законодавством і знаходиться, таким чином, в позаправових зонах (наприклад, діяльність «фінансових пірамід» в середині 90-х років);

напівправова економіка – економічна діяльність, за своїми цілями відповідна законодавству, але яка періодично виходить за його межі. Це «сірі ринки» (вони пов'язані з різними способами ухилення від податків);

Нелегальна, кримінальна економіка – економічна діяльність, заборонена законом і яка за своєю суттю порушує закон. Це «чорні ринки» (наркобізнес, незаконне виробництво і торгівля зброєю, велика контрабанда, проституція, торгівля людьми, рекет та застосування сили).

Структурними складовими тіньової економіки, які виділені вітчизняним економістом О. Турчиновим [16], є:

перша складова – не прихована від держави економічна діяльність, яка через низку об'єктивних і суб'єктивних причин не враховується, не контролюється і не оподатковується з боку держави;

друга складова – свідомо прихована протизаконна економічна діяльність і ділиться на:

- легальну економічну діяльність, у процесі якої відбувається повне або часткове ухилення від сплати податків, зборів, штрафів і регламентації;
- незаконну діяльність, спеціально приховану від державних органів;
- діяльність, спрямовану на отримання доходів шляхом вчинення або сприяння злочинів, які тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Згідно з Системою національних рахунків (СНР) (SNA93) та європейською Системою національних рахунків (ESA95) [18; 19; 23] всі прояви тіньової економіки поділяються на дві групи:

1) продуктивні види господарської діяльності, результати яких враховуються у ВВП;

2) діяльність, яка не включається до ВВП і враховується на спеціальному рахунку для зменшення статистичних похибок. Сюди відносять злочини проти особи і майна.

Види діяльності в тіньовій економіці, що враховуються при розрахунку ВВП, класифікуються за трьома наступними напрямками:

- підземне (приховане) виробництво (економіка);
- неофіційне (неформальне) виробництво (економіка);
- незаконне виробництво (економіка).

Підземне виробництво – це виробнича діяльність (підприємств, організацій, домашніх господарств) дозволена і законна, але яка свідомо чи не свідомо приховується від податкового і статистичного обліку через:

а) економічні причини (навмисне бажання уникати податків, соціальних виплат, дотримання умови щодо мінімальної заробітної плати, тривалості робочого дня, заходів з охорони праці і т.д.);

б) статистичні причини (виробнича діяльність, яка не зареєстрована через):

- неточності в заповненні адміністративних форм або статистичних анкетних опитувань;
- економічні системи розвиваються швидше, ніж їх можуть виявити традиційні методи збору і огляду інформації.

Дана діяльність існує практично у всіх галузях національної економіки.

Неофіційне виробництво – відноситься до виробничих одиниць, що характеризується:

- а) низьким рівнем організації;
- б) незначним поділом між працею і капіталом;
- в) базується на випадкових робочих місцях, спорідненості, або особистих відносинах (наприклад, «човники», сільськогосподарські сезонні робітників, тимчасові бригади будівельників, домашня прислуга і т.п.), не закріплених формально договором або яким-небудь іншим юридичним документом.

Це некорпоровані підприємства (безпосередньо належать домашнім господарствам або забезпечують неформальну зайнятість (наприклад, тимчасові бригади будівельників), які виробляють товари і послуги як для особистого споживання, так і для продажу на ринку.

Незаконне виробництво – це всі дії, які відносяться до:

- виробництва товарів та послуг, виробництво, продаж, розподіл або володіння якими заборонені згідно з чинним законодавством (наприклад, виробництво і продаж наркотиків, торгівля зброєю і т.д.);

- виробництва товарів і послуг, зазвичай дозволених законом, здійснюваних виробниками, у яких відсутнє право це робити (наприклад, відсутність ліцензії і т.п.).

Таким чином, згідно з СНР всі вищенаведені види діяльності в тіньовій економіці мають враховуватися при визначенні величини ВВП.

Виходячи з вищевикладеного, ключовою ознакою тіньової діяльності можна вважати ухилення від офіційної реєстрації комерційних договорів або навмисне спотворення їх змісту при реєстрації.

Таблиця 1. Основні групи класифікацій явищ прояву тіньової економіки.

Під-хід	Класифікаційна ознака	Елементи
Економічний	Стадії суспільного виробництва	Тіньове виробництво (невраховане, приховане і т.п. виробництво)
		Тіньовий розподіл (використання державного майна в особистих цілях, незаконний розподіл доходів і т.п.)
		Тіньовий обмін (бартерні операції (толінг), завищення цін, спекуляції, обман покупців і т.п.)
		Тіньове споживання (споживання продуктів власного виробництва домогосподарствами, користування послугами без будь-якого оформлення відносин і т.п.)
	Сектор економіки	Виробничий сектор
		Сектор домашніх господарств
		Сектор державного управління
		Фінансовий сектор
		Сектор некомерційних підприємств
		Інші сектори економіки
	Галузева ознака	Промисловість
		Сільське господарство
		Будівництво
		Торгівля
		Та інше
	Види ринків	Ринок капіталу
		Ринок праці
		Ринок землі
		Ринок інформації
		Ринки кінцевої продукції
	Характер результатів економічної діяльності	Продуктивна економіка (тіньове виробництво товарів та послуг)
		Фіктивна економіка (приписки, хабарництво, обман споживачів і т.п.)
		Непродуктивна (кримінальна) економіка (незаконний перерозподіл доходів, створених раніше: вимагання, крадіжки, грабїж і т.п.)
	Спосіб отримання тіньових доходів	Приховування фактичного обсягу виробленої (або реалізованої) продукції, виконаних робіт, наданих послуг
		Завищення або заниження витрат
		Використання службового становища для одержання тіньових доходів
		Порушення встановлених правил і норм, обман покупців і т.п.
		Всі види злочинів проти власності (вимагання, шахрайство, крадіжки і т.п.)

Соці- аль- ний	Соціальна значу- щість	Творчий (позитивний) характер (створення робочих місць, зняття соціальної напруженості, запобігання банкрутству підприємств і т.п.)	
		Деструктивний (негативний) характер (зниження доходів держбюджету, відсутність соціального захисту осіб, які працюють у тіньовій економіці і т.п.)	
	Соціально- нормативна харак- теристика поведін- ки суб'єктів госпо- дарювання	Тіньова економіка формальних зв'язків (дії господарюючих суб'єктів визначаються застарілими, але ще сприйнятими суспільством, тому функціонуючими нормами і правилами поведінки, підпорядкування і т.п.)	
		Тіньова економіка неформальних зв'язків (система неформальних відносин, основу якої складають особисті відносини, доповнює офіційно встановлений порядок зв'язків між суб'єктами того чи іншого процесу)	
		Економіка традиційних зв'язків (система відносин в неофіційній економіці (економічні відносини) -підтримуються всі соціальні норми поведінки	
		Економіка кримінальних зв'язків (система відносин у кримінальній, підпільній, фіктивної економіці) - порушуються всі соціальні норми поведінки	
	Пра- вовий	За формою власно- сті	Тіньова діяльність приватних господарюючих суб'єктів
			Тіньова діяльність домашніх господарств та некорпорованих економічних одиниць
			Тіньова діяльність державних підприємств (організацій)
		За юридичним ста- тусом господарю- ючих економічних одиниць	Офіційно зареєстровані господарюючі суб'єкти, що мають приховане виробництво
Офіційно не зареєстровані господарюючі суб'єкти: - фізичні особи, що виробляють товари або надають послуги, не зареєстровані як приватні підприємці і не оформляють їх у юридичній формі; - юридичні особи, що виробляють товари або надають послуги, але при цьому не зареєстровані в податкових органах і органах статистики			
Форми незаконного перерозподілу до- ходів і активів		Всі види злочинів проти власності (шахрайство, крадіжки, грабежі, розбій, привласнення або розтрата майна; заволодіння з корисливою метою майном шляхом зловживання службовим становищем; вимагання)	
		Господарські злочини (порушення законодавчо встановлених норм і правил, обман покупців і т.п.)	
		Будь-які форми нелегального вивозу капіталу	
		Посадові злочини (хабарництво, зловживання службовим становищем, посадовий підлог і т.п.)	
		Інші види злочинів (виготовлення і збут підроблених цінних паперів, банківських білетів, цінних паперів, продаж зброї і т.п.)	
Характер взаємо- відносин суб'єктів господарювання	організація – держава		
	індивід – держава		
	організація - організація		
	індивід - організація		

Джерело: складено за даними [2, 5, 8, 9, 10].

Таким чином, можна зробити висновок, що тіньова економіка немов розпадається на три великі блоки:

1. Неофіційна економіка. Включає усі легально дозволені види економічної діяльності, в рамках яких має місце не враховане офіційною статистикою виробництво товарів та послуг. Дана діяльність є прихованою від оподаткування.

2. Фіктивна економіка. Включає приписки, розкрадання, спекулятивні операції, хабарництво і всякий рід шахрайства, які пов'язані з отриманням і передачею грошей.

3. Підпільна економіка. Включає заборонені законом види економічної діяльності.

Виділивши основні елементи тіньової економіки, класифікуємо явища прояви тіньової економіки. В основу класифікацій проявів тіньової економіки можуть бути покладені як класичні ознаки, традиційно використовувані при аналізі економічних процесів і явищ, так і специфічні, характерні для даного явища. До числа класичних ознак побудови класифікації явищ тіньової економіки відносять: сектор економіки, галузева ознака, стадії суспільного відтворення та ін. До специфічних можна віднести: форми незаконного перерозподілу доходів і активів, ступінь законності видів діяльності, ставлення до легальної економіки та ін. Постійне змішування різних класифікаційних ознак при вичлененні окремих видів тіньової економіки не дозволило створити єдину класифікацію явищ в тіньовій економіці, хоча неодноразово робилися спроби зробити це [2, 5, 8, 9, 10].

На нашу думку, мають актуальність наступні типи класифікацій явищ прояву тіньової економіки (табл. 1).

Виділені в таблиці за окремими ознаками структурні елементи тіньової економіки не є строго ізольованими, межі між ними досить розмиті, вони взаємопов'язані і взаємовпливають один на одного. У реальній практиці господарюючі суб'єкти поєднують різні види тіньових дій.

Розглянуті класифікаційні ознаки дають можливість комплексного вивчення тіньової економіки. Вона може аналізуватися як в цілому, так і за окремими компонентами, взятими в певному поєднанні ознак, яке підбирається в залежності від мети дослідження.

В залежності від обраного напрямку, структури, об'єктів аналізу тіньової економіки та існуючої інформаційної бази розробляються показники і підбираються відповідні методи оцінки розмірів тіньової діяльності.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що тіньова економіка є дуже складним, суперечливим соціально-економічним явищем, структура якого представляє сукупність елементів систематизованих нами на основі великої західної, російської та вітчизняної наукової літератури.

Висновок з дослідження і перспективи подальших розвідок у даній темі. Запропоноване комплексне визначення категорії «тіньова економіка», що об'єднує два основні підходи до визначення даного явища, дозволяє чітко визначити границі даного феномену. Визначення структури тіньової економіки та класифікація явищ її прояву дозволить більш точно визначити її масштаби, в рамках існуючих методичних підходів до її виміру, а також розробляти більш ефективну державну детенізаційну політику.

Література

1. Блейдс Б. Теневая экономика и национальные счета. Экономический обзор стран ОЭСР / Б. Блейдс. – Публикация ОЭСР – 1982. – 123 с.
2. Бокун Н. Теневая экономика: понятие, классификации, информационное обеспечение / Н. Бокун, И. Кулибаба // Вопросы статистики. – 1997. – №7. – С. 3–10.
3. Варналій З. Шляхи детінізації економіки України та її особливості / З. Варналій // Банківська справа. – 2007. – №2. – С. 56–66.
4. Глинкина С. К вопросу о криминализации Российской экономики / С. Глинкина // Politekonom. – 1997. – №1. – С. 49–55.
5. Головнин С.Д. О классификации явлений теневой экономики. Сер. 6. Экономика / С.Д. Головнин // Вестник МГУ. Сер. 6. Экономика. – 1992. – № 1. – С. 40–47.

6. Исправников В.О. Теневая экономика: сущность, структура, причины, масштабы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://viperson.ru/wind.php?ID=297120/>
7. Корягина Т.И. Теневая экономика в СССР: анализ, оценки, прогнозов / Т.И. Корягина // Вопросы экономики. – 1990. – №3. – С. 110–119.
8. Корягина Т.Н. Теневая экономика в России: истоки и структурные изменения / Т.И. Корягина // Политэконом. – 1997. – № 1. – С. 39–48.
9. Крыштановская О. Нелегальные структуры в России / О. Крыштановская // Социологические исследования. – 1995. – № 8. – С. 94–106.
10. Кузнецова Т. Некоторые аспекты исследования неформальной экономики в России / Т. Кузнецова // Вопросы экономики. – 1997. – № 9. – С. 127–134.
11. Мазур І.І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України / І.І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №3(8). – С. 76–83.
12. Николаева М.И. Теневая экономика: методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М.И. Николаева, А.Ю. Шевяков. – М.: Центр экон.-мат. Ин-т АН СССР, препр. ЦЭМИ, 1987. – 53 с.
13. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія / В.М. Попович. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 524 с.
14. Радаев В. Теневая экономика в России: изменение контуров / В. Радаев // Pro et Contra. – Зима 1999. – Т.4. – №1. – С. 5–24.
15. Расков Н.В. Ненаблюдаемая экономика как потенциальный ресурс развития рыночного хозяйства / Н.В. Расков // Проблемы современной экономики. – 2009. – №2. – С. 99–104.
16. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов. – К.: Арт.Ек, 1995. – 300 с.
17. Швабій К.І. Дослідження структури тіньового сектора економіки / К.І. Швабій // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – №3. – С. 115–122.
18. Baldassarini A. Macroeconomic approach to the estimate of the underground economy / A. Baldassarini, S. Pisani. // OECD Meeting of National Accounts Experts. – Paris. – 2000., 26-29 September. – 13 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/std/na/2545511.pdf>.
19. Baldassarini A. The Italian approach to estimating the extent of the Non-Observed Economy: methods and results / A. Baldassarini, C. Pascarella // Presented at Conference on «The Non-Observed Economy: Measurement and Policy Issues». – Rome. – 20-21 January 2003. – 28 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.economia.uniroma2.it/noe/papers/home.htm>.
20. Feige E. L. The Underground economies. Tax evasion and information distortion / E. L. Feige. – Cambridge: Cambridge University Press., 2007. – 389 p.
21. Fleming M.H. The Shadow Economy / M.H. Fleming, J. Roman, G. Farrel // Journal of International Affairs. – 2000. – vol. 532 (Spring). – P. 64–89.
22. Loayza N.V. The economics of the informal sector: a simple model and some empirical evidence from Latin America / N. V. Loayza. – Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy, Elsevier. – 1996. – vol. 45(1), December. – P. 129–162.
23. Measurement of the non observed economy: A Handbook / OECD. – Paris: OECD Publications Service – 2002. – 233 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/std/na/1963116.pdf>.
24. Smith Ph. Assessing the Size of underground economy: the Canadian statistical perspectives / Ph. Smith. – Ottawa, Canada. – 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.statcan.gc.ca/pub/13-604-m/13-604-m1994028-eng.pdf>.
25. Tanzi V. Uses and Abuses of Estimates of the Underground Economy / V. Tanzi // The Economic Journal. – 1999. – vol. 109 (June). – P. 338–347.
26. Thomas J. Quantifying the black economy: «measurement without theory» yet again? / J. Thomas // The Economic journal. – 1999. – №109 (June). – P. 381–389.